

Рецензия

от доц. д-р **Валентина Васева** от ИЕФЕМ – БАН

на дисертационния труд на **Сашка Божкова Бизеранова** „Между живота и смъртта: погребални и поменални обичайни практики при българи и власи във Видинско” за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

Представеният за защита дисертационен труд на Сашка Бизеранова е структуриран в увод, седем глави, заключение, библиография, списък на информаторите и самостоятелно оформено приложение, с общ обем 436 с. От тях основният текст е 344 с.

Изследването е посветено на съвременното състояние на погребалните и поменални обреди на българите и власите във Видинска област. Причините дисертантката да се спре на този дял от традиционната култура са няколко. Независимо от провеждането на теренните изследвания на авторката в един смятан за късен, от гледна точка на състоянието на традиционната култура като система, период - последното десетилетие на XX и първото десетилетие на XXI в., консервативността на погребалните обичаи позволява те да бъдат проучвани в системната си цялост дори в нашето съвремие, както и да се правят реконструкции назад във времето. На много места в дисертацията се правят такива реконструкции, но малко пресилено изглежда твърдението на Сашка Бизеранова, че долната граница на подобни реконструкции „с голяма приблизителност” може да се свали дори до средата на XIX в. (с. 342, т. 16 от Заключението). Предвид характера на основните най-ранни архивни източници за обичаите на населението в някои от видинските села (дипломни работи на студенти от Софийския университет от 40-те и 60-те години на XX в.), смятам за по-коректно историческата рамка на реконструкцията на погребалните обичаи да остане в границите на XX в.

Констатираната от етнолозите по-голяма консервативност на погребалните обичаи в рамките на семейния цикъл, е една от важните причини за възможността те

да бъдат изследвани на терен дори в първите десетилетия на XXI в., в съвременния постсоциалистически период, когато се наблюдава връщане към традиционните християнски и дори предхристиянски вярвания и практики, особено в селска среда. В това отношение най-добри резултати може да даде конкретното изследване на определен обособен в географско, политическо и културно отношение регион. Концентрирането на етноложкото изследване на Сашка Бизеранова върху Видинско, е другото благоприятно обстоятелство, на което се дължи добрият резултат в изпълнението на поставените в дисертацията цели и задачи. Изборът на региона и неговите особености са разгледани от авторката в **първата глава** на дисертацията „Историко-демографски преглед на Видинския край”.

Икономическата изостаналост и липсата на социален просперитет на населението в Северозападна България и конкретно във Видинско, допринасят за по-дългото съхранение на традиционните погребални обичаи в периода на социализма, въпреки оказвания натиск за тяхното изтласкване от семейния живот, както и бързото връщане към тях в постсоциалистическия период. Наличието на влашко население във Видинско, което до голяма степен остава по-слабо засегнато от модернизационните процеси в България, е другото историческо обстоятелство, което благоприятства успешното осъществяване на изследователските задачи в дисертацията. Етноложките проучвания на влашкото население от 90-те години на XX в. и по-късно доказаха по убедителен начин наличието на някои специфични черти на „влашкия манталитет”, сред които са голямата привързаност към традициите, осъзнаването на тяхната ценност за културното обособяване на групата, по-голямата религиозност и придържане към християнските практики, в това число и към християнския погребален обред. Изследователи от различни научни области констатират при работата си сред влашкото население в България значително по-слабото влияние на атеизма като идеология и практика през целия, 45-годишен период на социализма, както и слабата съпричастност на власите към социалистическите ритуали, в това число и към семейните граждански ритуали.

Във връзка с тези по-ранни наблюдения и научни констатации, особен принос на

дисертацията е конкретното разглеждане, въз основата на архивен материал и спомени на съвременници, на промените, които претърпяват погребалните обичаи във Видинско през периода на социализма. Посвещаването на отделна глава на историческия контекст, в който вековните погребални традиции на българите и власите във Видинско претърпяват своите „екстремни” състояния на външна за общностите намеса, прави още по-плътна и аргументирана картината на съвременното състояние на този дял от семейната обредност, която е основен обект на изследване в дисертацията. Целият текст на последната, **седма глава**, посветен на промените след 1944 г., когато се правят опити да се изобретят и наложат „социалистически граждански ритуали”, сред които особено място заемат т.нар. „тъжни ритуали”, доказва на базата на богата документация неуспеха на този опит политическата власт в лицето на социалистическата държава и нейните местни структури да се намесят в една интимна сфера на човешкия манталитет – отношението към смъртта и отдаването на почит към покойните родственици. На специфичните представи на българите и власите от Видинско за смъртта и душата, за живота след смъртта, за вярата в магичната сила на словото (клетви), на предсказанията и тълкуването на сънища, чрез които се общува със света на мъртвите, са посветени **трета и четвърта глава** на дисертацията, озаглавени съответно „Клетви, прокоби и сънища” и „Представи за душата и вярвания, свързани с нея”.

Една от основните задачи, които си поставя Сашка Бизеранова в процеса на своята работа е събирането на теренна информация за погребалните обичаи на българите и власите от Видинско, нейното публикуване и въвеждане в научно обръщение. За реализирането на целта са направени теренни проучвания в 55 населени места във Видинско с българско и влашко население. Регионалното теренно изследване е проведено в периода 1992 – 2012 г. Тук искам да обърна внимание върху някои страни от професионалната биография на С. Бизеранова, които са от особена важност за постигнатия в изследването резултат, на които също така се дължи съществена част от приносите в дисертацията. Произходът на изследователката от региона, който изследва (родена е в Ново село, Видинско), както

и дългогодишната ѝ работа като етнолог в Регионалния исторически музей във Видин, доброто познаване на терена, постоянният контакт с носителите на традиционната култура, са част от важните предпоставки да бъдат увенчани с успех усилията при изпълнението на поставените изследователски задачи. Нещо повече, в продължение на дълги години, реално през целия си съзнателен живот, Сашка Бизеранова не само наблюдава пряко, но и участва лично във всекидневния живот и празниците на изследваните общности, затова и използваният от нея метод на включено наблюдение реално означава лично участие в погребални и поменални обичаи на собственото и на близки семейства, на роднини, приятели и познати. А това е изключително ценният за етнологията „вътрешен поглед” върху изследваните явления, долавяне на онези нюанси, детайли и на пръв поглед дребни подробности, които обикновено убягват на изследователя, който общува с носителите на традиционната култура само по време на теренната работа. В качествено събрания, обработен и публикуван по подходящ начин безценен теренен материал се състои безспорно най-големият принос на дисертацията.

Другите цели на дисертацията на Сашка Бизеранова, също успешно реализирани, са цялостно описание на погребалните обичаи на власите в региона, което запълва една съществена празнина в етнологичните изследвания, съпоставка на обичаите на двете избрани общности във Видинско (българи и власи), анализ на промените, настъпили в отделните обреди в процеса на историческото им развитие. Това прави картината на избрания дял от традиционната култура пълна, а добрият резултат от работата на дисертантката ще ползва още дълги години всички изследователи на подобна етнологична проблематика, както и тези, които се интересуват от регионалната специфика на културата във Видинския регион.

Наред със собствения материал, С. Бизеранова използва и целият наличен, не много обилен архивен материал по темата, публикувани източници, изследвания и материали. В увода на дисертацията е обособен отделен историографски раздел, където се прави преглед и анализ на източниците. В тази връзка искам да обърна внимание на една неточност, допусната от авторката на с. 19 в увода: „за съжаление

след 1971 г. в Етнографския институт няма обработени и отложени архивни материали от Видинския край, свързани с интересуващата ни проблематика”. Само в цитираната от С. Бизеранова статия на Сл. Гребенарова за представите за отвъдния свят на българи и власи са цитирани няколко архивни единици с материали на участници в експедицията на ЕИМ във Видинско през 1993 г. – АЕИМ № 290-III (материали на Сл. Гребенарова), № 281-III (материали на Р. Попов), № 283-III (материали на Ст. Антонов). В архива на ЕИМ са депозираны още материалите на Е. Кръстева (№ 289-III), Ив. Николов и Св. Ракшиева (№ 296-III).

В изпълнение на своето намерение да направи съпоставително изследване на погребалните обичаи, дисертантката излиза извън обхвата на регионалното изследване и разширява географията на теренните си прочвания със сондажи в съседните области на Сърбия и Румъния. През 2011 г. са събрани материали от селища извън днешните граници на България, в някои от които е имало компактно българско население (т.нар. Западни покрайнини – с. Ковилово и Брачевац) и в с. Кобишница в Сърбия. През същата година е събран личен теренен материал и в 6 селища (Вървор, Ботушеш, Калафат, Крайова, Бъйлещ и Галичиуйка) на област Долж в Румъния, както и в Букурещ. Тези материали се използват често в текста, в параграфите със сравнение на погребалните и поменни практики.

Използваните в процеса на работата от Сашака Бизеранова методи, на които тя се спира подробно в увода, са адекватни на поставените в дисертацията цели и задачи и са друга от причините, на които се дължат постигнатите добри резултати. Специално бих желала да подчертая и адмиравам прилагането на картографския метод при проучването на този дял от традиционната култура и смятам, че приложените 14 карти на термини и обредни действия при погребение и помен в изследвания регион също се нареждат сред приносите на работата.

Структурата на дисертацията е балансирана, като цяло следва хронологията на погребалните и следпогребални обичаи, включително задушниците и календарното почитане на мъртвите. Текстът е структуриран в увод, седем глави, заключение и приложение, оформено самостоятелно. В приложението са включени раздел

„терминология”, карти и коментари към тях, таблици и снимки. Всички части от приложението също имат приносен характер, тъй като въвеждат в научно обръщение непубликувани досега материали с езикови и етнографски реалии, както и статистически сведения за региона от последните две десетилетия.

Конкретното хронологично изложение на материала за погребалните и поменални практики на двете групи във Видинско следва логиката и вътрешното структуриране на погребалния обред в неговите съществени етапи: начална фаза - настъпване на смъртта и подготовка за погребението, същинското погребение и обредите от поменния цикъл и задушниците. Началната фаза е обособена в дисертацията в **четвърта глава** „Смърт у дома”. Както във всичките шест глави на изследването, изложението на материала и неговия анализ става паралелно за двете групи във Видинско, българи и власи, а накрая са напарвени паралели с този етап от протичането на погребалните обичаи на населението в съседните на Видинско области в Сърбия и Румъния.

Пета глава „От дома до гроба” е посветена на обредните практики и обичайни действия, извършвани в деня на погребението на трите съществени за погребалния обред места – в къщата на мъртвеца, по пътя към гробищата и на гроба. В този втори етап попадат самото погребение и следпогребалната трапеза. Като отделен, обособен компонент на тази част от изложението дисертантката е включила и обредния комплекс погребение-сватба.

Шеста глава от дисертацията „Следпогребална обредност” обхваща целия поменен цикъл, задушниците, обичая „пускане на вода” за покойниците и живите им роднини, поманата приживе, обичая „пупъза”, периода на траур и специфичните обреди при прекратяването му, поменалните хора и почитането на мъртвите на други каледнарни празници. Тази част от изложението е обширна, тъй като включените в нея етнографски реалии позволяват да се направят изводи за спецификата на погребалните обичаи на двете групи население във Видинско. В най-голяма степен, регионалните специфики на изследвания дял от традиционната култура се открояват именно в тази част от изложението и са адекватно анализирани, изведени в

заклучението и акцентирани от Сашка Бизеранова. В този анализ на регионалната културна специфика на Видинско се състои следващия принос на дисертантката в изследваната област. На някои от особеностите на този етап от погребалните обичаи в региона са посветени по-ранни публикации на С. Бизеранова по темата на дисертацията.

Тук е мястото да се каже, че справката за приносите в общи линии вярно отразява резултатите от научното дирене на Сашка Бизеранова. И независимо, че приносите на работата бяха изтъквани от мен и на други места, бих искала отново да обобщя по-важните от тях:

1. Професионално събран, систематизиран и въведен в научно обръщение е огромен авторски теренен материал за съвременното състояние на погребалните обичаи на българите и власите във Видинско.

2. За пръв път в българската етнология цялостно е представен и анализиран този специфичен дял от традиционната култура на власите във Видинско. Открити са общите черти, взаимните влияния и различията с погребалните обичаи на българите в изследвания регион и на базата на това аналитично сравнение са изведени регионалните специфики на традиционната култура в тази част на България.

3. Късното събиране на теренен материал от дисертантката е компенсирано с критичен анализ на промените, успешни и не дотам успешни, в погребалната обредност, налагани през социалистическия период. Тук е въведен в научно обръщение непознат, неизползван досега от етнологите архивен материал от държавния архив във Видин.

4. Изработените карти и таблици предоставят богат езиков, етнографски и статистически материал за по-нататъшни изследвания и анализи на специалисти от различни научни направления.

Както всеки труд, обаче, и написаното от Сашка Бизеранова поражда желание за препоръки. Моите критични бележки се отнасят преди всичко до това, че когато се правят по-широки сравнения за явления от традиционната култура и се привличат артефакти от погребалните традиции на съседни балкански народи, използването само

на собствен сондажен теренен материал, събиран, както случая с румънския материал, с посредничеството на преводачи, е доста рисковано и несъмнено поражда съмнения относно направените заключения. Събраният материал е не само спорадичен, твърде късен – събиран главно през 2011 г., но в дисертацията липсва както достатъчно солидна научна аргументация за избраните райони на теренната работа, така и съпоставянето, консултирането и верифицирането на лично събрания теренен материал с огромната румънска етнографска литература, която се отнася до погребалните обичаи. Моята бележка се отнася главно до румънския материал, тъй като в частта за сравненията с избраните съседни сръбски територии, авторката е използвала голяма част от наличните изследвания по проблематиката. И докато терните сондажи в Олтения, в румънските райони, непосредствено съседни на Видинско през река Дунав, имат своята научна логика, според мен, недостатъчно аргументи откривам в избора на Сашка Бизеранова да сравнява видинския материал с погребалните обичаи, разказани от няколко респонденти в Букурещ, родени в различни райони на Румъния. При това материалът е изключително късен, събран главно през 2011 г. Използването на този спорадичен материал в параграфите озаглавени „при румънците”, прави картината на изследвания дял от традиционната култура прекалено субективна и поражда съмнения относно направените изводи за общото и различното в погребалните обичаи на съседните балкански народи, за етническите специфики и историческите културни напластявания. В тази връзка, по-добре би било румънските термини и обредният диалог в специфичните обичаи да се изписват не на кирилица, както е в текста, а на румънски език.

Другите ми бележки касаят по скоро стила на предложения дисертационен текст. Смятам, че в съвременното етнологично изследване вече не намира място „ние” повествованието, авторските тези се изказват в значителна степен по-категорично и по-ясно се артикулират чрез „аз” повествованието, което с времето се наложи и в българската етнология. Още повече, че на много места в текста на Сашка Бизеранова самореклексията е доминираща в изложението на материала за съвременното състояние на погребалните традиции в региона. Неточно звучи и

първата част на заглавието на дисертационния труд „Между живота и смъртта”, която предполага акцент върху гранични състояния и периодично преодоляване на границата между света на живите и света на мъртвите, а основният текст на дисертацията се отнася до погребалните и поменни обичаи, т.е. реално става дума за периода след смъртта. Всички тези неточности и пропуски, биха могли да бъдат избегнати от Сашка Бизеранова в процеса на бъдещите занимания с темата или при подготовката на дисертационния труд за печат.

В заключение, мога да обобщя, че рецензираната дисертация отговаря на всички необходими изисквания за такъв научен труд, а авторефератът и автосправката за приносите адекватно отразяват основните изводи. Впечатляват и публикациите на Сашка Бизеранова по темата на дисертацията. Ето защо, напълно убедено препоръчвам на уважаемото Научно жури да бъде присъдена на Сашка Божкова Бизеранова научната и образователна степен „доктор”.

21. 05. 2012 г.

Доц. д-р: Валентина Васева

София